

O‘ZBEK XALQ DOSTONLARIDA KASB-HUNAR LEKSIKASINING  
ETNOSOTSIOLINGVISTIK TADQIQI

Xolmuradova Jamila Irmetovna

Filologiya fanlari nomodi, dotsent, Toshkent amaliy fanlar universiteti

E-mail: [jamilaxalmuratova66@gmail.com](mailto:jamilaxalmuratova66@gmail.com)

**Annotatsiya.** Maqolada o‘zbek xalq dostonlarida uchraydigan kasb-hunar, mehnat va turmush tarziga oid leksik birliklarning semantik, etnolingvomadaniy hamda sotsiopragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Ushbu birliklar orqali xalqning moddiy madaniyati, iqtisodiy faoliyati va mehnatga munosabati yoritiladi.

**Аннотация.** В статье анализируются семантические, этнолингво-культурные и социопрагматические особенности лексических единиц, связанных с профессиями, трудом и образом жизни в узбекских народных дастанах. Показана их роль в отражении материальной культуры, хозяйственной деятельности и отношения народа к труду.

**Abstract.** The article examines the semantic, ethnolinguocultural and sociopragmatic features of lexical units related to occupations, labor and lifestyle in Uzbek folk epics. These units reflect the people's material culture, economic activities and attitudes toward work.

**Kalit so‘zlar:** xalq dostoni, kasb-hunar leksikasi, mehnat leksikasi, etnolingvomadaniyat, sotsiopragmatika, moddiy madaniyat, turmush tarzi.

**Ключевые слова:** народный дастан, профессиональная лексика, трудовая лексика, этнолингвокультура, социопрагматика, материальная культура, образ жизни.

**Keywords:** folk epic, occupational vocabulary, labor vocabulary, ethnolinguoculture, sociopragmatics, material culture, lifestyle.

O‘zbek xalq dostonlarida kasb-hunar, turmush tarzi va mehnat jarayonlariga oid leksik qatlam xalqning tarixiy-madaniy hayot tarzini tiklashda alohida ahamiyat kasb etadi. Dostonlar tilida xalqning iqtisodiy faoliyati, kundalik turmush madaniyati, ishlab chiqarish shakllari, mehnatning ijtimoiy vazifalari, hunarmandchilik va chorvachilik tizimi ana shu leksik birliklar orqali jonli tarzda aks etadi. Bu qatlam doston matnining asosiy semantik ustunlaridan bo‘lib, xalqning real hayotidagi iqtisodiy munosabatlarni, tabiat bilan bo‘lgan uyg‘un faoliyatini, shuningdek, ijtimoiy mehnat etikasi va qadriyatlarini yoritadi [1].

Dostonlarda uchraydigan kasb-hunar nomlari xalq xo‘jaligi tizimining yirik bo‘g‘inlariga asoslanadi. Eng avvalo, chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik, temirchilik, yog‘ochsozlik, to‘qimachilik, zargarlik kabi faoliyat turlari asosiy leksik qatlamni tashkil etadi. Masalan, “Oshiqnoma” va “Go‘ro‘g‘li” dostonlarida quyidagi kasblar uchraydi: *cho‘pon, ovchi, usta* (usto), *zargar, bog‘bon, otboqar, yaylovchi, dehqon, aravakash, qassob, damirchi (temirchi), bazzoz, chavandoz, oshpaz, otfurush* kabi nomlar xalqning qadimdan shakllangan iqtisodiy tizimining til orqali ifodalangan tarixiy tuzilmasidir. “*Ey bobo, bu bog‘ podshohning bog‘idir, tez chiqib ketgil, agar bog‘bon ko‘rsa, teringga somon tiqur*”(18-bet), “*Hamroning oldidan bir bo‘lak ovchi chiqdi*” (75-bet), “*Ersa Tulimbiy zargar keltirib bir pora oltin va kumush eritdi.*”(185-bet), “*Andin so‘ng ustalar amri vojib deb, hunarlarini xarj qila boshladilar*”(259-bet), “*Oldinda qirq cho‘pon uchradi*”(266-bet). “*Yulduz tog‘ bo‘yinda ot boqar edi*”(445-bet), “*Yaylov to‘la moli qolsa*”(217-bet), “*Man bir Go‘ro‘g‘lining olib saqlag‘an bolasiman, huv yer daryoning bo‘yinda*

*dehqonchiliklar bor*”(167-bet), “*Ot-aravasini haydab qochdi*”(188-bet), “*Buldur qassobning o‘g‘li Avaz galibdi*”(199-bet), “*...Damirchi Hasan ismlari uchraydi*”(7-bet), “*Qirq minggi usto*”(168-bet), “*Qirq minggi bazzozdur*”(168-bet), “*Qirq minggi chavandoz, mingani yo‘rg‘a*”, “*Qirq minggi tillodur, tillo tavoqli*”(169-bet), “*Qirq minggi otfurush, otlar kezdirar*” [2]. Bunday leksik birliklar nafaqat kasb egasini nomlaydi, balki bu kasblarning jamiyatdagi mavqeini ham ko‘rsatadi.

*Chorvachilik* dostonlarda eng ko‘p uchraydigan iqtisodiy faoliyat sifatida namoyon bo‘ladi. Birgina “Go‘ro‘li” dostonida “*cho‘pon*” leksemasi yadro sifatida ellikka yaqin qo‘llanilib, uning atrofida “*cho‘liq*”, “*qo‘ychivon*”, “*toychi*”, “*yaylovchi*” kabi so‘zlar kelishi orqali xalqning asrlar davomida ko‘chmanchi va yarim-ko‘chmanchi turmush tarziga ega bo‘lgani anglashiladi. Ayniqsa, “*ot*” leksemalari dostonlarda juda muhim va ko‘p qo‘llangan. *Ot* dostonning markaziy badiiy komponenti bo‘lib, *botir* obrazining mustaqil va ajralmas qismiga aylangan. Otga g‘amxo‘rlik qiluvchi kasblar jamiyatda sharaflilar, ishonchli, botir bilan yaqin do‘stlikda turuvchi kishilar sifatida tasvirlanadi. Qahramonlik dostonlarida *ot* qahramonning ajralmas yo‘ldoshi bo‘lib, u botir obrazining tarkibiy qismi sifatida tasvirlanadi. Otga munosabat orqali qahramonning axloqiy qiyofasi, unga xizmat qiluvchi kishilarning jamiyatdagi mavqei va ishonchliligi ochib beriladi. Bu orqali dostonlar xalqning iqtisodiy faoliyatidagi kasb-hunarning rollarini kuchli ijtimoiy ma‘no bilan bog‘laydi.

Dehqonchilikka oid leksik birliklar turmushning o‘troq shaklini aks ettiradi. *Dehqon*, *yer egalari*, *mehnatkash*, *g‘allakor*, *hosilchi*, *bog‘bon* kabi birliklar orqali xalqning ishlab chiqarish tizimi, hosildorlikka bo‘lgan munosabati, mehnat etikasi va tabiat bilan uyg‘un yashash tamoyillari ifodalanadi. Bu so‘zlar dostonlarda ko‘pincha baraka, rizq, to‘kinlik, xalqning tinch hayoti bilan bog‘lab tasvirlanadi. B. Sarimsoqov o‘z tadqiqotida xalq dostonlarida mehnat, dehqonchilik va tabiat bilan bog‘liq leksika xalqning real turmush tarzi va xo‘jalik faoliyatini aks ettiruvchi asosiy qatlamlardan biri ekanini ta’kidlaydi. Olimga ko‘ra, epos matnida dehqonchilikka oid tasvirlar ko‘pincha baraka, rizq, to‘kinlik va tinch hayot tushunchalari bilan bog‘liq holda beriladi hamda xalqning tabiat bilan uyg‘un yashash modelini ifodalaydi[3]. Masalan, *dehqon* obrazida to‘g‘rilik, halollik, mehnatsevarlik kabi axloqiy sifatlar asosiy o‘rinda turadi.

Hunarmandchilikka oid leksik qatlam dostonlarda ayniqsa boydir. “*Temirchi*”, “*misgar*”, “*qurolchi*”, “*nayzachi*”, “*zargar*”, “*to‘quvchi*”, “*sandalchi*”, “*kosib*”, “*pichoqchi*”, “*tuproqchi*”, “*ko‘nchi*”, “*do‘ppi tikuvchi*” kabi atamalar xalqning moddiy madaniyatini tiklashda muhim o‘rin tutadi.

Temirchilar va qurolsozlar dostonlarda alohida hurmat bilan tilga olinadi, chunki botirning qilichi, nayzasi, qalqoni – uning ijtimoiy vazifa bajarish qurolidir. Shuning uchun “*temirchi*” ko‘pincha donishmand, mehnatkash, yurt uchun xizmat qiluvchi, ehtiyojni qondiruvchi kasb egasi sifatida idealize qilinadi. Zargarlik, misgarlik, ko‘nchilik kabi kasblar esa xalqning estetik qarashlarini, kundalik turmushdagi nafislik va ma‘naviy didini ko‘rsatadi.

Dostonlarda kasb-hunarga oid leksikaning yana bir muhim qismi – mehnat jarayonini bildiruvchi fe‘llar va otlar: *egar yasamoq*, *ov qilmoq*, *pichoq yasamaoq* kabi birliklar. Masalan, “*Avvalambor, bir egar yasamoq kerak*”(20-bet), “*O‘rdak ovlarlar ko‘llarda, jayron quvarlar cho‘llarda*”(234-bet) [4]. Bu fe‘llar dostonlarda dinamik harakat va mehnat jarayonining jismoniy mazmunini ifodalaydi. Mehnat odatda ulug‘lanadi, insonning o‘z qo‘li bilan yaratgan mahsulotlari uning fazilatlarini bilan bog‘lanadi.

Dostonlarda xalqning o‘troq yoki ko‘chmanchi turmush tarziga mos keladigan turmush buyumlari, anjomlar, asbob-uskunalar ham til orqali keng tasvirlanadi. *Arava*, *qozon*, *ko‘za*, *sandal*, *ko‘rpacha*, *taka* (bolish), *poyondoz*, *to‘shak*, *machit*, *choynak*, *pichoq*, *do‘ppi*, *chiroq*, *sut idishi*, *ovchi to‘ri*, *nayza*, *qamchi*, *chavandoz anjomlari* kabi birliklar xalqning turmush madaniyatini

ko'rsatadi. "*Hamroning qorni och erdi, qozonning qopqog'ini ko'tardi*"(108-bet), "*Ko'zasina suv to'ldirib, kelgan qiz*"(16-bet), "*Aldiga bir sandalga chiqib o'ltirdi*"(218-bet), "*Poyondozda yurib, qirq bir zinali ayvonga kirib to'qqiz qat ko'pachaga o'tirib, o'ng yoniga to'qqiz, chap yoniga to'qqiz takani qo'yib*" (266-bet), "*Machitning yetti quloqli qozonini apkelib...*"(308-bet), "*Besholti choynak choy ichdi*"(132-bet), "*Yeb-ichali qalandarlar, yong'on chiroq o'char bir kun*"(224-bet) [2]. Bu buyumlar orqali xalqning dunyoqarashi, maishiy qadriyatlari, ijtimoiy madaniyati til orqali ko'rinadi.

Kasb-hunar leksikasining yana bir o'ziga xos jihati – u dostonlarda ko'pincha obrazning ijtimoiy burchi, psixologik portreti bilan bog'liq holda keladi. Masalan, "*cho'pon*" obrazi faqat chorva boqadigan kishi emas, balki tabiat bilan uyg'un yashovchi, halol, soddadil, vijdonli insonning timsolidir. "*Temirchi*" esa kuchli, mehnatkash, xalq ehtiyojiga xizmat qiluvchi. "*Ovchi*" obrazi esa jasorat, epchillik, ziyraklik, o'ljani izlab topa olish kabi sifatlarni ifodalaydi. Bu obrazlarning kasblari ularning ruhiy dunyosini belgilovchi asosiy belgidir.

Dostonlarda kasb-hunar leksikasi o'z navbatida xalqning moddiy madaniyat tarixi, ishlab chiqarish texnologiyalari, qadimiy hunarmandchilik an'analarini yoritishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Masalan, temirchilik jarayoniga oid "*puflagich*", "*ko'ra*", "*o'choq*", "*bolg'a*", "*sandig'ich*", "*o'mar*" kabi so'zlar mehnat texnologiyasining o'sha davrlardagi darajasidan dalolat beradi: *Usta ko'rada o'tni alanga qildi, Puflagich bosib, cho'g'ni qizartirdi* ("Go'ro'g'li"). *O'choqda qizigan temir alangaday bo'lib, Ustaning qo'lida qilich bo'lib chiqdi* ("Rustamxon"). *Bolg'a urib temirni cho'zdi usta, Qilich yasab berdi bahodirga. Usta sandig'ichidan asbob oldi, Temirni yasashga yana qo'l soldi* ("Go'ro'g'li") *O'mar bilan temirni qisib ushlab, Bolg'a urib shakl berdi usta* ("Go'ro'g'li"). Bunday birliklar tarixiy-lingvistik tadqiqotlar uchun juda boy materialdir.

Kasb-hunar va mehnat jarayoniga oid leksikaning asosiy semantik mohiyati – u xalqning mehnatga bo'lgan ijobiy munosabatini aks ettiradi. Dostonlarda mehnat qadrlil, mashaqqatli, sharaflil, insonning haqiqiy ko'rinishi, hayotiy poydevori sifatida talqin qilinadi. Shu bois mehnatga oid leksika ko'p hollarda estetik majozlar bilan boyitilgan: "*qo'l mehnati*", "*halol rizq*", "*yerning barakasi*", "*otning fayzi*", "*cho'ponning mehnati*" kabi birikmalar xalqning mehnatni ulug'lash an'anasini ifodalaydi.

Shuningdek, dostonlarda turli kasb egalari ijtimoiy vazifasi jihatidan farqlanadi: "*dehqon*" – jamiyatning oziq-ovqat ta'minotchisi; "*cho'pon*" – chorvachilikning asosi; "*temirchi*" – qurol, anjom, texnik buyum yaratuvchi; "*zargar*" – nafis buyumlar yasovchi; "*aravakash*" – transport tizimi egasi; "*ovchi*" – jamoaning xavfsizligi va ta'minoti uchun xizmat qiluvchi; "*bog'bon*" – atrof-muhitni go'zallashtiruvchi kasb egasi. Bu kasblarning barchasi dostonlar tilida o'ziga xos hurmat va e'tibor bilan yoritilgan. Bularning har biriga dalil sifatida yuqorida misollar keltirdik.

Kasb-hunar leksikasining ijtimoiy xususiyati shundaki, u xalqning qadimiy ijtimoiy tuzilmasiga ham ishora qiladi. Ba'zi kasblar an'anaviy tarzda muayyan urug' yoki oilaga mansub bo'lgan. Masalan, temirchilar, kulollar, kosiblar ayrim hududlarda avloddan-avlodga o'tgan kasb egalari bo'lgan. Bu holat doston tilida kasb nomlarining ko'p hollarda antroponimlar bilan bog'lanib kelishida ham ko'rinadi. Masalan, *Temirchi Hasan* – Hasanning kasbi temirchilik bo'lib, u shu hunar egalari sulolasiga mansubligini anglatadi; *Kulol Ali* – Ali kulollar avlodidan ekanini bildiradi; *Kosib Ota, Zargar Tulimbiy, Qassob Avaz* kabi birikmalarda kasb nomi shaxs nomi bilan birga kelib, uning nasliy hunar egasi ekanini ko'rsatadi[5].

Kasb-hunar va mehnatga oid leksika dostonlarda ko'pincha iqtisodiy munosabatlar bilan birga ishlatiladi: "*zakot*", "*boj*", "*xiroj*", "*o'lpon*", "*aroqchi*", "*daromad*", "*savdo*", "*bozor narxi*", "*baraka*", "*qilg'ilik*", "*hashar*" kabi birliklar xalqning iqtisodiy hayotidagi jarayonlarni yoritadi.

Dostonda “*Qadim ota boboblarimizning zamonlarida andin zakot, boj, xiroj kelur edi*”. Bunda mehnat nafaqat jismoniy faoliyat, balki ijtimoiy-iqtisodiy tizimning asosiy tarkibiy qismi sifatida tasvirlanadi.

Kasb-hunarga oid leksikaning yana bir jihati – u mintaqaviy, dialektal elementlar bilan ham boy. Masalan, “*aytimchi*”, “*beshtikchi*”, “*to‘nchi*”, “*arqonchi*”, “*misg‘ar*”, “*shabgard*” kabi so‘zlar ayrim hududlarga xos bo‘lib, dostonlarda hududiy madaniyatni aks ettiradi. Bu birliklar o‘zbek xalqining ko‘p qirrali kasb-hunar an‘analarini til orqali saqlashda muhim rol o‘ynaydi.

Umuman olganda, dostonlarda kasb-hunar, turmush va mehnat jarayonlarini ifodalovchi leksika xalqning moddiy va ma‘naviy dunyosini keng qamrovda tasvirlaydi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Саримсоқов Б. Ўзбек халқ эпоси ва тарихий ҳақиқат. – Тошкент: Фан, 1982.
2. Xorazm dostonlari. Go‘ro‘g‘li. Xorazm: Urganch, 2004. – 480 b
3. Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность (монография) Героический эпос и действительность Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая; отв. ред. Ю.И. Юдин. – Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1988. – 224.
4. Xorazm dostonlari. Oshiqnoma.1-kitob. Urganch, 2006. – 480 b
5. Norboeva Sh. va boshqalar. Xorazm shevalari lug‘ati. 1-jild. Urganch: “Xorazm” nashriyoti. – B. 183